

Нада Г. Новаковић
Београд

ЖЕНЕ И ТРЖИШТЕ РАДА У ДРУШТВУ У ТРАНЗИЦИЈИ*

Сажетак

У овом чланку аутор истражује положај жена на тржишту рада у Србији. Посебна пажња је усмерена на положај жена у запослености и незапослености, и положају жена на тржишту рада у неким другим друштвима у транзицији. Иако је уопште било много позитивних промена у положају жена на тржишту рада дугорочно посматрано, посебно у пред-транзиционом периоду, многи показатељи указују да је положај жена још лошији у односу на мушкарце: удео жена у економској активности и запослености је мањи, стопа незапослености жена је већа, жене просечно дуже чекају запослење, концентрација жена у типично женским професијама је још веома висока.

Главна теза је доказана: жене у друштву у транзицији су маргинализоване и фрагментиране. Оне још морају да усклађују породичне обавезе са радним обавезама. Ново радно законодавство и промене у здравственом, пензионском систему и социјалној сигурности воде ка не-стандардном запошљавању жена и нижим зарадама.

Кључне речи: жене, тржиште рада, не-стандардно запошљавање, зараде, транзиција

* Рад је настао у оквиру научног пројекта „Друштвене и политичке претпоставке изградње демократских институција у Србији“ (149057 Д), који се реализује у оквиру Института за политичке студије у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

УВОД

Тржиште рада представља један од основних елемената тржишне привреде. Она је један од најбитнијих циљева којима теже друштва у транзицији. Истраживање карактеристика тржишта рада и положаја жена на њему, може да укаже на домете транзиције једног друштва и степен (не)дискриминације женске радне снаге у њему. *У овом раду се полази од хипотезе која гласи: у друштву у транзицији је на делу процес економске, социјалне и политичке фрагментације женске радне снаге и уопште маргинализације жена.* Она се настоји потврдити анализом најважнијих праваца промена друштвене, економске, демографске и политичке структуре друштава у транзицији. Истраживање се бави следећим проблемима 1) учешће жена на (не)формалном тржишту рада, 2) неједнакости у зарадама мушкараца и жена и сиромаштво (не)запослене радне снаге и 3) незапосленост, жене и новије радно и социјално законодавство Србије. Ово се пореди са положајем жена на тржишту рада у ЕУ, бившим југословенским републикама и другим земљама у транзицији.

Већи степен запослености становништва представља претпоставку да одређено друштво боље користи људске ресурсе. За појединца то значи већу материјалну и социјалну сигурност, могућност планирања радне и животне каријере, образовања и напредовања и већу укљученост у друштвени живот. Посебно је то битно за жену, која мора да свакодневно усклађује своје улоге у јавној сфери рада са породичним обавезама. Наиме, потреба биолошке репродукције породице, и радне снаге уопште, намећу обавезе рађања, подизања деце, бриге о њима и осталим члановима домаћинства. Запошљавање жене (или остајање изван тржишта рада) је значајно јер од тога, у значајној мери, зависе време и услови у којима она ступа у брак, рађа и подиже децу, а њихова социјализација, образовање и вертикална друштвена покретљивост у највећој су мери повезани са социјалним пореклом. Породица је основна јединица репродукције друштва и од њених карактеристика зависе и изгледи жене на тржишту рада. На основу релевантних истраживања о (не)запослености може се закључити да су жене, без обзира на класну и слојну припадност, у неповољнијој ситуацији у односу на мушкарце како у развијеним капиталистичким друштвима тако и у онима која су у транзицији. Оне су «резервна армија рада» која се мења у складу са потребама капитала.

Постоје неке опште карактеристике социо-економске ситуације у друштвима у транзицији, што је последица сличности ранијег развоја и преке потребе да се од њега одустане, али и посебности свакога од њих. Овде ће се више истраживати специфичности транзиције у Србији и процеси настајања тржишта рада. У друштву у транзицији то је још компликовано процесима настајања нове класе власника и најамних радника. У Србији су свему посебан печат дали ратови у окружењу, међународне санкције и бомбардовање 1989. године од стране чланица НАТО-а. Они су значајно утицали на најважније актере тржишта рада (држава, економске елите, синдикати, запослени) и, у крајњој линији, допринели маргинализацији женске радне снаге.

НАЈБИТНИЈЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СОЦИО-ЕКОНОМСКЕ СИТУАЦИЈЕ У ДРУШТВИМА У ТРАНЗИЦИЈИ

Падом Берлинског зида 1989. године отпочео је и процес напуштања социјалистичког система. Општи правац промена огледа се, поред осталог, у драстичном паду привредног раста (мереног стопом БДП), запослености, зарада и других примања од рада а порастом незапослености, несигурности запослења, губитком социјалних примања од државе и раније већ стечених права здравственог, социјалног и осигурања за случај болести, несреће и остајања без посла. Упоредо са тим доведена је у питање читава мрежа услуга и давања од стране државе намењена појединцу и породици (хендикепираним, старим, болесним лицима, маргиналним групама). Рестрикције су биле изнуђене, због недостатка средстава у државном буџету, а касније су и озакоњене. Међу највећим губитницима транзиције нашле су се и жене.

У првој деценији транзиције већина поменутих земаља су обавиле корените промене друштвене и економске структуре. Србија је ту деценију «пропустила», односно највише се бавила државним и националним питањима. Процеси настајања модерне тржишне привреде су били подређени интересима класе у настајању и под контролом доминантне партије на власти. Транзиција је била, по оцени многих социолога «блокирана». озбиљнији покушаји развоја тржишних односа и институција уследили су после 2000. године. Ова напомена има смисла када се пореде резултати транзиције у другим земљама у претходној деценији и по.

Пад друштвеног производа у бившим социјалистичким земљама био је такав да већина њих није успела да достигне ниво из 1990. године. СРЈ је 2000. године имала свега 45,7% , Бугарска 74,7%, Румунија 77,0%, Хрватска 86,7% а Словенија 110,6 %. Ово је било далеко иза просека ЕУ. Године 1995. Пољска је имала 28,2% ДБП/п. ц. ЕУ, Мађарска 31,6%, Бугарска 22,1%, Румунија 20,7%.¹⁾ Србија је 2000. године имала 10% просека БДП земаља ЕУ, а само 30% из 1989. године²⁾. Овај општи показатељ развијености неке економије је доказ да је неразвијена привреда а људски потенцијали недовољно искоришћени. Опоравак је уследио тако да је 2003. године остварен БДП у висини 52% оног из 1990. године.³⁾

Смањење стопе запослености је карактеристично за земље у транзицији. Некада «прикривено» запослени вишкови радне снаге су у новим условима постали видљиви и због пада привредне активности принуђени да остану без посла. У мери у којој се пословало на тржишним принципима, а приватизација државног сектора била спорија од тога, увећавао се број незапослених. Како су по технолошкој развијености у питању привреде које су биле неколико деценија иза ЕУ, то је долазак страног капитала и компанија допринео и новом таласу губитка посла. По правилу, чешће и лакше су отпуштане жене него мушкарци. Један од фактора који је на то утицао био је и патријархални менталитет, изражен у ставу да је жени место у кући а не у фабрици.

Пораст стопе незапослености, и то отворене и званично регистроване, је општа карактеристика друштава у транзицији. Некада уставна категорија «право на рад» озбиљно је доведена у питање. Званичне стопе незапослености, рачунате према методологији Међународне организације рада (ИЛО), или према домаћој статистици, потврдиле су постојање «резервне армије рада». Њен обим и структуру реметили су људски губици у ратним збивањима

- 1) Љ. Првуловић, «Деценија економских реформи у земљама Источне Европе», *Међународни проблеми*, Vol. LIII, бр. 4/2001, стр. 393. Занимљив је и податак да је Хрватска 2005. године имала БДП/п.ц. који је одговарао 49% просека ЕУ, Румунија 35% а Бугарска 32%. (Извор: Радоје Арсенић, «Нервоза у Загребу», *Политика*, 26 септембар 2006, стр. 5.
- 2) Б. Димитријевић, «Србија између европске демократије и балканског синдрома», *Нова српска политичка мисао*, бр. 1-4/2002, стр. 282. За 2003. годину види. С. Антонић, «Друштвена основа и садашњи покушај модернизације», зб. *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневница Србије на почетку трећег миленијума*, (прим. А. Милић), ИСИ Филозофског факултета у Београду, 2004, стр. 34.
- 3) Милутин Митровић, «Од чега живи овај народ?», *Република*, бр. 334-335, 1-31 јун 2004, стр. 10.

ма, пораст опште стопе смртности становништва и одлазак нових (младих и све квалификованијих) миграната ван земље. Ублажава-ли су је процеси отварања нових приватних фирми и бег у «сиву економију». У претходном систему постојале су стварна и «прикривена» запосленост. У новонастајућем друштву поред званичне настала је и «прикривена» незапосленост. Реч је о незапосленима који су укључени у неформалну економију и на тај начин стичу средства за преживљавање.

У Србији је, баш као и у целој Југославији, у то време опадао БДП, продуктивност раста и реални лични дохоци. Пад су бележи-ли и реални лични дохоци, али знатно спорије од продуктивности рада. Стопа инфлације, незапослености и задужености биле су ме-ђу највећима у Европи. Јачала је и активност у «сивој» економи-ји, а сиромаштво се полако али сигурно ширило и премештало из руралних у урбана насеља. У првој деценији транзиције држава се «побринула» да се радним законодавством и мерама социјалне политике то не доводи у питање. Другим потезима, а посебно ме-рама економске политике, политичка елита на власти је сигурност запослења, зарада, материјалне и социјалне обезбеђености људи је стварно обезвредила. Ово је директно утицало на карактеристике тржишта рада и положај жена на њему.

Губитак стечених права у области здравствене, социјалне за-штите, стицања пензија и материјалних и других накнада за со-цијалну сигурност појединца и породице (а посебно деце и жена) све време је био присутан, али је постепено озакоњен и институ-ционализован у друштвима у транзицији. Општи правац промена може се описати као повлачење државе из ове сфере, пребацива-ње бриге на појединца и његову породицу, без обзира као се то идеолошки правдало (тржишном утакмицом, свеопштом либе-рализацијом, грађанским правим и дужностима и сл.). Донето је ново «флексибилно» радно законодавство, реформисан пензионисистем и социјална заштита појединца и породице. Главни дистри-бутер и финансијер више није држава а корисници готово цело ста-новништво. У недостатку средстава, и због промењених циљева друштвеног развоја, средства су смањена. Повећава се број субје-ката који, полазећи пре свега од самог појединца, обликују циље-ве, начине и обим задовољавања поменутих потреба. Поред инсти-туционалних јављају се и ванинституционални субјекти. Уместо централизације следи децентрализација служби и установа које су

намењене пружању услуга далеко мањим и посебним групама социјално угроженог становништва.

Истраживачи који су се бавили феноменом сиромаштва у транзицији констатовали су да је након 1990. оно у порасту како међу запосленом тако и у осталој популацији. ***Нов и масован проблем је управо сиромаштво запослених.*** Оно је последица реалног пада зарада, спорог привредног опоравка и ослобађања вишка запослених, неусклађености процеса пропадања социјалних функција државе и преласка на тржишну привреду. Томе је, свакако на свој начин, допринео и буран процес настајања нове предузетничке и власничке класе-капиталиста. За друштва у транзицији на просторима Централне и Југоисточне Европе битно је да се нова класа капиталиста управо формира(ла) у периоду после 1989. године. По свом пореклу, али и модернизацијским потенцијалима, она је далеко иза истоимене у развијеним капиталистичким друштвима. У процесу њеног настајања користе се различита средства и методи, чија последица је и настајање нових категорија сиромашних људи. О величини сиромаштва постоје различити подаци, што зависи ко их износи и која мерила користи. Према процени Б. Милановића Гини коефицијент у предтранзиционом периоду у Србији (пре 1990. године) није прелазио вредност 0,24, а почетком ове деценије је 0,30⁴⁾.

»Ново« радно законодавство у земљама у транзицији се, у најкраћим цртама, може описати следећим речима: мења се основни својински однос (приватизација и реструктурирања као њена прва фаза државне/друштвене својине) у свим сферама привређивања; процесу либерализације су подређене мере краткорочне економске политике; отварањем према свету и привлачењем страних инвеститора правда се губитак права из рада тј. олакшава се губитак посла. Одбацује се свака партиципација запослених. Држава одређује минимум услова за рад и односа између послодавца и радника, Социјална политика се измешта из фирме, а појединцу се препушта да води бригу о себи и својој породици. Реформишу се системи здравствене и социјалне заштите по угледу на ЕУ. Већина ових мера је на штету (не)запослених жена, посебно оних из сиромашнијих класа или слојева.

4) О Гини коефицијенту у другим друштвима у транзицији види: Д. Шуковић, *Тржиште и економске неједнакости*, Институт друштвених наука, Београд, 2006, стр. 154.

У међувремену се у свету дешавали снажни процеси глобализације и регионализације економије и друштва. Они су од 2000. заплуснули и ове просторе. Суштина тих светских трендова, означава се термином *«нова економија»*, је у следећем: повећана је несигурност запослења а порасло је сељење капитала у односу на сељење радне снаге; држава се повлачи из регулисања радних односа, а економија се либерализује и глобализује; преговарање о надницама и условима рада препушта се послодавцима и радницима, а држава се из тих преговора повлачи; радна снага се стално прилагођава новим радним условима и доживотно образује; на делу су процеси опште либерализације пословања и дерегулације, односно повлачење државе из регулисања радних односа. Њена најважнија брига постаје борба против дугорочне незапослености. Ово се у радном законодавству манифестује и кроз све већу заступљеност «флексибилних», «атипичних» радних односа, а на рачун сигурног, сталног запослења, са пуним радним временом, сигурном зарадом, континуитетом радне и животне каријере. То доприноси даљој атомизацији радне снаге и представља «мрачну страну» процеса глобализације.

ЖЕНЕ И (НЕ)ФОРМАЛНО ТРЖИШТЕ РАДА У ДРУШТВУ У ТРАНЗИЦИЈИ

Партиципација жена у активној радној снази и меду запосленима била је знатно већа у реалсоцијалистичким него у развијеним капиталистичким економијама. У првима је систем подстицао запошљавање жена, због потреба легитимације класе на власти, а држава је обезбеђивала широку подршку породици и појединцу у виду новчаних трансфера и сервиса јавних услуга намењених здравству, образовању, социјалној заштити деце, мајки, хендикепираних, незапослених лица и других маргиналних група. У развијеним тржишно оријентисаним привредама степен запослености био је детерминисан нивоом развијености поделе рада, научно-технолошког прогреса, снаге рада и капитала и деловања државе тј. актуелне економске политике елита на власти. Жене су биле резервна армија рада којој је препуштено тзв. секундарно тржиште. На њему је знатно нижи степен сигурности запослења, најамнине су мање, а радно време «флексибилно» и доноси значајне уштеде у корист капитала. Новчана и друга давања породици зависила су од владајућег социјалног модела државе благостања.

У сваком случају жене и породице су биле у неповољнијем материјалном и друштвеном положају него оне у реал-социјалистичким друштвима. У ствари, капиталистичке земље Запада су имале знатно виши ниво активне радне снаге у односу на радноспособно становништво него социјалистичке.⁵⁾ Учесће жена било је испод нивоа запослености у командним економијама. Осврт на податке о запослености у социјалистичкој Југославији наводи на закључак да су поред легитимацијских разлога на степен запослености жена утицали степен економског развоја али и културолошки фактори. Највећа запосленост жена била је у Словенији (друга у свету иза Јапана) а најнижа на Косову и Метохији. У првој је била најнижа стопа незапослености а у другом подручју највиша⁶⁾.

Секторски распоред радне снаге у ЕУ 15 претрпео је током последње две деценије прошлог века значајне промене. Доминира терцијарни, по степену запослености и у стварању БДП сектор услуга, следи секундарни а примарни упошљава свега неколико процената становништва. Измењена је структура занимања и најважнија су она која су у области нових информационих технологија. Некада важне гране производње (рударство, текстилна индустрија, металургија) изгубиле су на значају. Носиоци развоја и највећег доприноса расту националне економије су делатности у којима се ствара и примењује ново знање и технологија и сектор нових услуга. Настала су и нова занимања важна за развој и примену нових технологија. На основу релевантних истраживања из те области може се закључити да су већина запослених у новим секторима и занимањима мушкарци.

Раније запажен тренд феминизације професија и делатности добио је нове димензије. Он се огледа, поред осталог, у томе што се превласт жена у њима поклапа са падом угледа и зарада. Некада сигурно запослење у образовању, здравству службама социјалне

5) Стопа запослености жена у ЕУ била је 2001 године 54,9%, (а мушкараца 73,0%), с тим да су највишу стопу имале Данска (72,0%), Шведска (70,4%), Финска (65,4%), Низоземска (65,2%) и Велика Британија (65,1%), а најнижу Грчка (40,9%), Италија (41,1%) и Шпанија (41,9%). Тада је Словенија имала стопу запослености жена од 58,6%, Румунија 58,2%, Чешку 57,0%, Словачка 51,8%, Пољска 48,4%, Мађарска 49,6% и Бугарска 47,9% (Employment in Europe 2002.; Recent Trends and Prospects, 2002 Luxembourg: European Commission, P. 173.)

6) Општа стопа незапослености у Словенији је била 1960. године 1,9 а на КиМ 15,5. После 30 година у првој је стопа незапослености смањена на 1,7 а на другом подручју порасла је на 57,2. Ако се број незапослених жена у 1960 години узме као 1,00, онда је индекс поређења у Словенији 1990. био 0,38 а на КиМ 17,59! Прорачун аутора према подацима из *Статистички годишњак Југославије 1968*, стр. 356 и *Статистички годишњак Југославије 1991*, стр. 471.

заштите, на пример, због кризе државе благостања и приватизације, је озбиљно доведено у питање. У земљама у транзицији ово је, пре свега, изнуђено недостатком стварних могућности друштва. У оба случаја све се правда либералном идеологијом која мало помаже онима који губе посао, међу којима су већина жене. Наметнут је нови концепт радног законодавства у чијој је основи «флексибилно» запошљавање, «флексибилно» радно време и радни односи.

Пад запослености у одређеној економији, по правилу више погађа жене него мушкарце. У Русији је на пример од 8 милиона затворених радних места 6 милиона припадало женама⁷⁾. У развијеним капиталистичким привредама жене брже губе посао, било да се гасе делатности у којима су већина, укидају средства за њихово финансирање или су чешће запослене у секундарном тржишту рада. У земљама у транзицији, пре свега у Централној и Југоисточној Европи, пад запослености био је драстичан од 1989/1990. године био је 26 милиона, од чега су 14 милиона радних места изгубиле жене.⁸⁾ На подручју бивше Југославије на смањење запослености поред транзиције утицали су рат, а у Србији и посебни фактори. Упореди ли се кретање запослености, продуктивности рада и раст БДП у Србији онда се види да је запосленост спорије опадала од последње две деценије. Главни разлог јесте потреба политичке елите на власти да сачува социјални мир, а тек потом неразвијен приватни сектор и неспремност становништва да преузме ризик запослења у њему. У прилог таквој тврдњи иде то што је званичан пад запослености потцењен, јер је велики број људи био на принудним одморим и укључен у «сиву» економију. Могућност укључивања у ту зону активности приватника, као и званично регистрованих фирми, допринела је и потцењености створеног БДП и прецењености званичне незапослености. То су појаве карактеристичне за све земље у транзицији, само што су у Србији имале веће димензије, дуже се одржале и у тежим условима се ублажавају и отклањају. *Неједнакости у зарадама (најамнинама) мушкараца и жена* су постојале како у тржишно оријентисаним тако и реал-социјалистичким економијама. У првима је тај јаз у протеклих неколико деценија повећан, што се десило и чланицама ЕУ. У другима

7) Пад запослености У СРЈ од 1991. до 2000 године био је према процени ВССЈ 400 хиљада, а од 2001-2005. године без посла је у Србији званично остало 229 хиљада људи. Извор: "Сваки други незапослен", *Синдикални повереник*, 30 јун 2000, стр. 3 и процене МАП-а, саопштене на РТВ студио Б, Вести, 1. јул 2007.

8) *Women and Transition, a Summary*, UNICEF, Regional monitoring Report Summary, No 6, Italy, 1999, pp. 3 and 6.

је он постојао, али се званично није признавао. Према најновијим резултатима истраживања холандских социолога девојка са завршеним факултетом већ на почетку радне каријере има 15% мању зараду од свога колеге. У Америци се тај јаз увећава након десет година рада, јер је жена оптерећена проблемима стварања породице, рађањем и подизањем деце.⁹⁾ Према најновијим подацима у ЕУ у породицама са малом децом жене су запослене у 62,4% а мушкарци 91,4%.¹⁰⁾ Стога се све чешће чују захтеви за стварање услова за поновно укључење жена у свет рада.

Према подацима за Југославију од 1960. до 1990. године жене су примале мање у просеку 12-15% од зараде мушкараца¹¹⁾. То је било далеко иза Француске и Немачке (25% и 30%) Оно што се из тих података не види јесте чињеница да су већину запослених у секторима и делатностима који су били лидери по висини зарада већину чинили мушкарци (нафтна индустрија, бродоградња, ваздушни саобраћај, финансијске услуге и државе службе). У радноинтензивним делатностима, које нису биле стратешки важне за друштвени развој и одржавање на власти политичке елите, већину су представљале запослене жене. Оне су деценијама примале зараде за 20% ниже од просека привреде а вишеструко ниже од запослених у гранама лидерима. Распони у примањима радника истих квалификација у различитим гранама кретали су се од 1 према 3,5. Почетком деведесетих зараде радника у најбоље пласираној групацији у расподели дохотка и оних који су најбоље у томе прошли били су 1 према 4,5!¹²⁾

Транзиција је тај јаз продубила и усмерила у другом правцу - ка новим губитницима запослења и сталних извора прихода, а у корист нових «лидера» и припадника нове власничке (капиталистичке) класе у настајању. Са сигурношћу се може рећи да ће неједнакости у зарадама мушкараца и жена у Србији и другим земљама у транзицији бити још већи. Један од фактора таквих промена је утицај процеса глобализације, приватизације и јачање тра-

9) О томе више: М. Robert de Vires, Maarten H. J. Wolbers, "Non-standard employment relations and wages among school leavers in the Netherlands", *Work, Employment and Society*, Vol 19(3), 2005, pp. 503-525.

10) "Жене зарађују мање", А. В. - Еуропа, ЕУ, *Послови* (Национална служба за запошљавање) бр. 24, 5 фебруар 2008, стр. 12

11) Године 1976. највеће разлике су биле у зарадама мушкараца и жена са ВСС (14%) са ВСС, а најмање са НКВ стручном спремом (12%). о томе Више у: Н. Новаковић, *(Дез) интеграција радничке класе друге Југославије*, Институт друштвених наука, Београд, стр. 72.

12) Н. Новаковић, *Пропадање радничке класе*, ИДН и Рад, Београд, 2007. стр. 31.

диционалне патријархалне (културе) која жени види место у кући, рађању и подизању потомства. Како процесима глобализације, у којима се капитал брже сели од радне снаге, није имуна ни ЕУ то је могуће да се јаз у зарадама мушкараца и жена продуби и у њеним чланицама. Ово може бити значајан фактор задржавања/подизања нових баријера за слободну циркулацију радне снаге између ЕУ и новопримљених чланица. Жене су те које плаћају већу цену него мушкарци, без обзира на старост, образовање и класну припадност.

Упоредни подаци о «јазу» у платама између мушкараца и жена у земљама у транзицији наводе на закључак да се у неким од њих он повећава (као у Бугарској,) а у другима смањује (Чехословачка, на пример). У првој је 1990. године жена зарађивала 74% зараде мушкарца, а 1997. године 69.1%. У другој је од 1987-1996. године смањена разлика од 66,1% на 81,3%. У В. Британији те неједнакости су највеће (30%).¹³⁾

Ангажовање у «сивој» економији представља општу појаву у друштвима у транзицији. То је појава коју срећемо и у развијеним капиталистичким привредама, али је њен удео у укупној запослености, привредној активности и ГДП знатно нижи. Она је показатељ кризе јавне економије, а њеним учесницима, по правилу, обезбеђује додатне приходе. У земљама ЕУ15 удео ових активности у БДП кретала се 4-5% крајем 80-их година, а 1997. године је било најмање у Аустрији 8,9% а највише у Француској (21%). Десет година касније просечно учешће у стварању БДП је 7-10%.¹⁴⁾ У социјалистичкој Југославији веће ангажовање људи у «сивој» економији запажено је крајем осамдесетих година прошлог века. Један од разлога била је несклад између понуде и потражње роба и услуга, пад економске активности и ниске реалне зараде запослених. Године 1986. ту се стварало 19,7% регистрованог друштвеног производа¹⁵⁾ Према истраживањима Вељка Руса у Словенији су се тим активностима бавиле више жене, радници нижих квалификација

13) *Gender in Transition*, World Bank Washington D.C. mart 21, 2002, p. 26. Десет година касније у ЕУ жене су по сату зарађивале 15% мање него мушкарци. Разлике су уочљиве између појединих земаља. Платни јаз између жена и мушкараца је:» најмањи у Грчкој, и износи 9%, а највећи је на Кипру, и износи 25%. Цифре за Бугарску и Румунију, које су се блоку придружиле у јануару, близу су просјека ЕУ -износе 16% односно 13%.» (Европска комисија, 7 март 2007.). У Србији је разлика у платама мушкараца и жена 20%.

14) Г. Крстић, «Узроци и последице сиве економије у Југославији», у зб. М. Милосављевић (ур.), *Социјална политика у транзицији*, Београд, ЦАП и УГСС «Независност», 1998, стр. 393. и Србијанка Рафаиловић, «Од криминала до борбе за голи живот», *Синдикални повереник*, 31. октобар 2006, стр. 7

15) Г. Божовић, «Сива економија и стабилизација привреде», *Економика*, бр. 4/1994, стр. 8.

с циљем да поправе свој породични буџет. У друштвима у транзицији забележен је значајан раст «сиве економије» у стварању БДП. Према упоредивим подацима од 1990-1995. године учешће «сиве економије» је повећано у Словенији са 14% на 19%, СРЈ од 24% на 30%, Бугарској од 17% на 40% а Русији од 15% на 42%! У нашој земљи 1993. године тај удео у регистрованом БДП био је 54,4%.¹⁶⁾ Почетком 2000. године неформалне активности су у Хрватској стварале 26,5% БДП, у СРЈ 35% и 36% у Бугарској.

У Србији се трећина БДП реализовало у неформалним активностима, а 2005. године то је износило од једне трећине до две петине БДП.¹⁷⁾ За тако нешто било је потребно ангажовање великог броја људи. Они су били незапослени, радили у друштвеном, мешовитом и приватном сектору својине. Према процени В. Цвејића у Србији је 2000. године тако радило 550-770 хиљада људи, а према подацима Економског института из Београда у 2006. години чак милион људи.¹⁸⁾ Каснија и опсежнија истраживања ове области потврдила су претпоставку да се «сивом» економијом бави значајан део становништва, а да је она допринела ублажавању сиромаштва и социјалних напетости.

*Подаци о приходима од активности у «сивој» економији за једне друштвене слојеве представља бег од пада у сиромаштво, а за друге одржавање постојећег начина живота или његово побољшање. И у тој области опстао је и продубио се јаз у зарадама мушкараца и жена. Жене су у СР Словенији биле више укључене у неформалну економију.*¹⁹⁾ У СРЈ су 2000. године жене су у «сивој» економији зарађивале 39% мање од мушкараца а у јавном сектору

16) Подаци за Словенију, СРЈ, и Русију из *Women in Transition*, p. 6, за Бугарску у *Employment and Labour Market*. p. 43. и 64., за Хрватску исто, стр 176. За 2000. годину за СРЈ су подаци *Анкете о радној снази*, објављени у: Г. Крстић, Б. Стојановић, "Анализа формалног и неформалног тржишта рада у Србији", ЦЛДС, Београд, 2002, стр 46.

17) П. Ђукић, "Пет година економске транзиције у Србији: учинци реформи и развој привреде 2000-2005.", у: *Пет година транзиције у Србији* (ур. С. Михаиловић), ФЕС и СДК, Београд, 2005, стр. 72.

18) В. Цвејић, "Опадање друштва у процесу дуалног структурирања" у: *Рачји ход: Србија у трансформацијским процесима*, (Прим. М. Лазић), ИСИ Филозофског факултета у Београду, 2000, стр. 297; С. Рафаиловић, "Од борбе за голи живот до криминала", *Синдикални повереник*, 31. октобар 2006, стр. 7.

19) В. Рус и сар., "Квалитет живота у Словенији", у *Годишњак социјалне политике бр. 1/1989*, стр. 129. Слична појава забележена је и у Русији. У Руској Федерацији је 2003. године . у "сивој" економији било ангажовано од 8 до 11 милиона људи. Већина је имала образовање више од СС. Види: др Зоја Коткина, "Невидљиви радници: жене у неформалној привреди у Русији", рад на Конференцији Међународног удружења феминистичких економистиња ("Феминистички дијалог о транзицији и увећању ЕУ", 21-22.01.2005, Будимпешта, Мађарска).

32%²⁰⁾. То значи да се јаз у зарадама мушкараца и жена продубио у српском друштву у транзицији.

Раст приватног сектора и предузетништва представља један од најважнијих индикатора успешности неке земље у транзицији. Поређење Србије са бившим југословенским републикама и земљама у транзицији средње и југоисточне Европе имају смисла ако нам укажу докле смо стигли у том погледу. Почетком деведесетих година приватни сектор био је најразвијенији у Словенији а у Србији је учествовао с свега неколико процената у стварању ДП и укупној запослености. Словенија је била најразвијенија, од Србије неколико пута имала већи ДБП по становнику и најбрже се прикључила ЕУ. Хрватска и Србија су учествовале у ратовима који су омели процесе транзиције, а Македонија, на пример, није у њима учествовала. Земље као што су Бугарска, Румунија и оне настале распадом СССР од 1990, године су прелазиле поједине етапе транзиције, а да нису битније ометане спољним факторима санкцијама, ратовима и сл. У свакој од њих текао је процес настајање нове класе капиталиста, стварање масе најамних слојева и преструктурирање друштва. На једној страни нашли су се транзициони добитници а на другој губитници. На основу званичних података УН, МОР и Европске комисије и националних статистичких служби сазнајемо да су меду губитницима већина жене. Њих је релативно мало међу новим приватницима и предузетницима. Меду политичком и економском елитом има их симболичан проценат, а ту су се нашле више посредством припадности породицама (жене, ћерке) него што су имале средстава и могућности да постану успешне предузетнице. Па ипак, не треба занемарити узак слој жена које су успешне и у тој области²¹⁾.

Учешће приватног сектора у стварању БДП у већини земаља које су се прикључиле Европској унији имају веће учешће приватног сектора него Србија. Почетком овог миленијума у Хрватској је то било 60% , Румунији 70% а Бугарској 75%.²²⁾

На основу различитих извора података, као што су о селењу капитала у земље у транзицији, сазнајемо да стране мултинацио-

20) *Анкета о радној снази*, подаци Г. Крстић, Б. Стојановић, "Анализа формалног и неформалног тржишта рада у Србији", стр. 52.

21) На специфичности процеса настајања успешних предузетница у свету и Србији указала је М. Радовић у "Лидерске способности жена и њихов положај у пословном свету", *Теме*, бр. 3/2005, Ниш, стр. 282

22) *Employment and Labour –Market Policy in South Eastern Europe*, Fridrich Ebert Stiftung, Belgrade, 2002, pp. 67, 93, 144

налне компаније жене запошљавају на повремене и слабо плаћене послове. У случају смањења производње прве добијају отказ, а према њима се примењује законодавство које је повољније по послодавца. Иста судбина стићи ће и домаћу радну снагу уласком станих инвеститора у земљу. Према подацима инспекције рада у Србији је у првој половини 2007. године у неформалној економији радило 100 хиљада жена, а од свих непријављених радника у трговини 70% биле су жене²³⁾.

«Флексибилно» радно законодавство је настало у САД и Западној Европи још почетком осамдесетих година XX века. Оно је израз нарушене равнотеже рада и капитала у корист овога другог. Наиме, први «флексибилни» закони из ове области односили су се на брисање законских решења о минималној најамнини, снижавање старосне границе за заснивање радног односа и слободу послодавца да смањи најамнину младим радницима старости до 23. године живота²⁴⁾. Други талас усвајања и примене овог законодавства уследио је током деведесетих година. Од тада се још више озакоњују права власника капитала и менаџмента да успоставе «флексибилне» радне односе, «флексибилно» радно време и лакше запошљавају и отпуштају раднике. Све то се правдало потребом снижавања трошкова рада, подстицањем инвестиција и оживљавањем посусталих економија. Од почетка овог миленијума овај тренд је општа појава у развијеним тржишним привредама. Основна дилема која се у пракси поставља јесте како да се пронађе мера односа између флексибилности и сигурности запослења. У Данској је чак настала реч «flexisecurity» а може се рећи да је дао позитивне резултате. То је земља у којој је највећи степен запослености становништва, према подацима Министарства за рад године 2001. запослено је било 75% а незапослено 3% радноспособног становништва.

У средишту «флексибилног» радног законодавства јесте идеја да ће се на тај начин повећати запосленост, док се у стварности капиталу нуде неслућене могућности избора и ротације јефтине радне снаге. Жене представљају само један њен сегмент. У то нас уверавају подаци о различитим облицима «флексибилног» запошљавања. То је, најкраће речено, свако запошљавање које није са

23) Н. Ерцер, «Жене су образованије, али се теже запошљавају», *Блиц*, 22. 08. 2007 (<http://www.blic.co.yu/>).

24) У Холандији је 1980. године донет закон по коме се младим радницима између 16. и 23. године умањује зарада за 7,3%. Б. Марковић, *Нове технологије, радничка класа и синдикати*, Радничка штампа, Београд, 1989, стр. 49.

пуним радним временом, сталном зарадом и континуираном каријером. Посао на неодређено време и са пуним радном временом цивилизацијско је достигнуће настало са индустријском револуцијом. У савременом свету, где доминирају процеси глобализације и либерализације економија и друштва уопште, такво запослење се превазилази. На реду су «атипични» облици запослења. Најчешће је то рад на одређено време, повремени и сезонска запослења, делимично запослење («парт-тима») и различити облици ангажовања ван просторија послодавца (код куће на пример).

Таб. 1 Постотак (%) свих запослених са «парт-тима» у ЕУ по старости

Године старости	Жене	Мушкарци
15-24	30	16
25-49	33	4
50-64	38	6
Тотал	33	6

Извор: *European Labour Force Survey 1999*, Eurostat

На основу релевантних истраживања у тој области закључујемо да је стални посао, са сигурним запослењем и зарадама резервисан, пре свега, за мушкарце и све образованије кадрове. Нови облици радних односа су отворенији за раднике и кадрове старих занимања и нижих квалификација, жене, мигранте и друге маргиналне групе. То правило су потврдило како у ЕУ 15 тако и у појединачним случајевима ²⁵⁾.

Најважније предности су уштеде на страни послодавца који запошљава раднике на «атипичан» начин јесу следеће: боље коришћење радног времена, неплаћање по вишој цени прековременог рада, за време викенда и празника, а и неплаћање бонуса и других накнада из радног односа (годишњи одмори, боловања и сл). Они који су принуђени да се тако запошљавају лако добијају отказе, а све је мања социјална заштита за време незапослености и тражења новог посла. Томе је у великој мери допринела криза дотадашњег модела државе благостања, док је у земљама у транзицији ово последица сасвим других разлога (приватизације и промене друштвене и економске структуре).

Већина запослених са делимичним радним временом («part-time») су жене, а међу запосленима на одређено радно време већина су млади и жене. У ЕУ 80% запослених са скраћеним радним вре-

25) Подаци се односе на ЕУ у 1999. години. Види. Кристина Заборски-Чуновић, «Жене на тржишту рада», *Крух и ружје*, бр. 21/2004.

меном су жене. У укупној запослености тај облик заснивања радних односа није прелазио 14%, а у Србији је 2000. године био 1%.²⁶⁾ Овде се већа слобода заснивања таквих радних односа образлаже као мера која ће помоћи већу упосленост жена, боље усклађивање радних и породичних обавеза и начина запошљавања радника који ће због стечаја и приватизације масовно остајати без посла. Намерно се указује на бољу стану таквог запошљавања, а заборавља се да такав посао треба да буде ствар избора жене. Прећуткује се и то да краће радно време значи и мање могућности зараде, напредовања, образовања и уопште усавршавања запослених.

Жене и ново социјално законодавство у друштву у транзицији је област у којој настају нове и шире се старе неједнакости међу половима. На Западу је промена социјалног законодавства донела кресање дотадашњих права и средстава намењених појединцу и породици, пре свега, у случају болести, несрећа на раду и незапослености. Када је реч о заштити породице смањене су дотације новчане и друге помоћи породици у одржавању одређеног нивоа животног стандарда. Строжији су критеријуми за добијање помоћи, а акценат је на већој одговорности појединца за њега и породицу.

Не постоји један јединствен европски социјални модел. Разликују се најмање 4 типа социјалне политике. Лонгитудинална истраживања су потврдила тезу да нема конвергенција међу њима, већ само се смањују разлике унутар сваког²⁷⁾. За нас је битно да су државна средства намењена деци, мајкама и родитељима уопште смањена, а да се неки од њихових закона директно намећу земљама у транзицији. У Србији се ово испољило кроз усвајање више закона. Њима се у неповрат шаљу дуга трудничка и породилјства одсуства, релативно високе накнаде за време одсуствовања мајке због рађања деце или због неге другог члана породице. Ново законодавство је све то деградирало, а све у циљу да омогуће послодавцима да лакше пласирају и оплоде свој капитал. Тако се може тумачити одредба закона по коме се породилјским одсуством назива

26) Г. Крстић, Б. Стојановић, "Анализа формалног и неформалног тржишта рада у Србији, у: *Прилози за јавну расправу о институционалним реформама у Србији*, З. Ваџић (ур), CLDS, Београд, 2002, стр. 33.

27) Tito Voerri, "Социјална политика: једна за све", (превели Тамара Пуховски и Лео Матковић), *Ревуја за социјалну политику*, год. 12, (2005), бр. 3-4, стр. 393-407. Аутор је указао на чињеницу да не постоји конвергенција између континенталног, англосаксонског, северног и јужног модела социјалне политике, већ да су "уједначавања" присутна унутар сваког од њих. Посебно важна је таб. 1 на стр. 395.

и оно што је било трудничко, а накнаде за мајке детета до 6 месеци су у висини 100% зараде, а после су умањена.

*Општи тренд смањења накнада трудницама и породиљама присутан је како у ЕУ тако и у друштвима у транзицији*²⁸⁾. Њихова демографска структура се битно разликује.²⁹⁾ У Србији је број младих до 24 године готово изједначен са бројем старих лица (изнад 60 година). По старости смо становништво у дубокој старости, шести у Европи. Просечна старост грађана је 40,7 година. На 100 младих до 15 година долази 140 људи старијих од 65 година³⁰⁾ Постоје читави региони у којима је на делу депопулација. У периоду између два последња пописа становништва забележен је раст стопе морталитета, а пад очекиваног трајања живота и наталитета. Према подацима званичне статистике од 1990-2005. године у Србији је мање 20% живорођене деце а умрло је више 24,9% људи.

У таквим условима радно и социјално законодавство је на штету жена у фертилном и радном периоду, али и друштва као целине дугорочно посматрано. Други правац неповољних кретања јесте неједнакост између запослених жена на одређено и неодређено време. Ове прве апсолутно немају прилику да користе поменуте бенефиције трудница и породиља. Ако раде у приватном сектору добијају отказ, или се запошљавају уз писмену изјаву да неће рађати. То је директно кршење основних људских права, које је у друштву у транзицији уобичајено

На неповољне трендове у природном кретању становништва Србије указују нам и подаци изнети у следећој табели.

28) У чланицама ЕУ породиљско одсуство је 2005. године трајало 14 недеља (Ирска и Немачка 14, Белгија 15, Холандија 16) с тим да после тога дужина одсуства, знатно мање плаћеног варира. Најбољи услови за бригу о бебама имале су Шведанке. Оне су поред 50 дана одсуства пре порођаја (отац чак 10 дана), а после порођаја су остајале код куће 15 месеци! Извор: Оливера Поповић, "Породите се у Шведској", *Политика*, 1. април 2005, стр. 9.

29) Док су "старе" чланице ЕУ то и по структури становништва, са ниском стопом незапослености у Србији је стопа незапосленост три пута већа а привредни развој успорен. Иста институционална решења су непримерена за решавање поменутих проблема.

30) Подаци се односе на Србију без КиМ, а из пописа су становништва 2002. године. На ове чињенице указао је и Милош Немањић, "Да ли је срамота бити стар?", *Политика*, 24. мај 2008. (<http://www.politika.co.yu/>)

Таб. 2 Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја становништва Србије 1990-2005. године³¹⁾

Година	Живорођени	Умрли	Природни прираштај
1990	11,5	10,8	0,6
1991	11,6	11,4	0,2
2000	9,6	13,5	-3,8
2001	10,2	12,9	-2,7
2002	10,4	13,7	-3,3
2003	10,5	13,8	-3,3
2004	10,5	14,0	-3,5
2005	9,7	14,3	-4,6

Извор, Републички завод за статистику, Београд, 2007.

На једној страни су незапослене жене које немају посао и услове да рађају и гаје децу. Многе од њих су у зони апсолутног и релативног сиромаштва. У мери у којој припадају нижим слојевима, етничким мањинама или избеглим и прогнаним лицима њихов положај је крајње тежак и незавидан. На сасвим другом крају друштвене хијерархије су жене стално запослене, или само власнице предузећа и других непокретности, које имају високе зараде, боље породичне прилике за рађање, гајење и образовање деце³²⁾.

Реформа пензионог система за жене је донела неколико новина. Померање старосне границе за пензионисање, узимање у обзир целог радног стажа за утврђивање основице за пензију, крах дотад јединог државног фонда и настајање два нова стуба (приватни и добровољни).³³⁾ Најважније питање које се наметнуло гласи: како одржати међугенерациску солидарност и створити услове за нормалан живот у старости? Према досадашњим искуствима може се закључити да многе државе у транзицији користе готове законске

31) Податке је директор РЗС Драган Вукмировић, објављено у: Соња Лубардић, "Демографски суноврат Србије", *Православље*, 3. март 2007, стр. 8.

32) Сиромаштво је највише погодило децу. У Србији је 2006. године око 155 000 деце живело у породицама које су дневно трошиле мање од 2,4 долара, а скоро исто толико је живело испод те линије сиромаштва. Извор је студија *Стање деце у Србији 2006. године – сиромаштво и социјална искљученост*, преузето из: К. Ђорђевић, "Сиромашно свако пето дете у Србији", *Политика*, 9. фебруар 2007, стр. 8.

33) Види: Н. Лалић - Јанков, Н. Боговић, "Нема више десет најуспешнијих", *Данас*, 4. новембар 2002. (<http://www.danas.co.yu/>). Иста појава карактерише и развијене земље. Узроци и последице реформе овог система у чланицама ЕУ су другачији него у друштву у транзицији.

моделе, која нису прикладна за њихову демографску структуру. У већини се повећава старосна граница одласка у пензију. Обрачунски период не узима «десет златних» година стажа, већ цео радни стаж. Прелази се на систем који повезује висину пензије са висином уплата. Усвојени модел у Србији довешће до даљег смањења реалних пензија, пада великог броја пензионера у сиромаштво и слабљење међугенерациске и породичне солидарности. У 2005. години пензионерка је имала 4000 дин мању пензију од пензионера.³⁴⁾ Жене су имале пензије за скоро 30% ниже од мушкараца. Исту пензију су мање уживале, а велики број је живео у апсолутном сиромаштву.

НЕЗАПОСЛЕНОСТ, ЖЕНЕ И ТРЖИШТЕ РАДА У ДРУШТВУ У ТРАНЗИЦИЈИ

Раст незапослености у земљама у транзицији је општа карактеристика њиховог развоја у последњих деценију и по. У периоду пре транзиције у њима је постојала отворена и прикривена незапосленост. Прва се односила на званично регистрована незапослена лица, а друга на вишак запослених у друштвеном/државном сектору привређивања и у пољопривреди. Југославија је још крајем седамдесетих имала стопу незапослености 8% каква је карактеристична за земље ЕУ почетком овог миленијума. Пред распад земље то је била највиша стопа незапослености у Европи - 19% (с тим што се процењивала прикривена запосленост у јавном сектору економије на 30% а у пољопривреди на 25%)³⁵⁾. Уз то су биле изразите регионалне неједнакости. У периоду транзиције раст отворене незапослености и званичне стопе незапослености се у Србији драстично увећавао.

Индекс раста незапослених лица, те њихово разврставање по полу показује тренд бржег пораста незапослене женске радне снаге³⁶⁾. За разлику од социјалистичког периода развоја, када су старије генерације биле заштићене од губитка посла а рад на одређено време био од секундарног значаја, у периоду транзиције изменила

34) А. Лекић, "Женама мање пензије", *Политика*. 13 новембар 2005, стр. 7.

35) Н. Новаковић, *(Дез)интеграција радничке класе друге Југославије*, Институт друштвених наука, Београд, 2008, стр. 165.

36) Даља рационализација јавних и државних служби неизбежно ће довести до веће незапослености жена. Има их доста и у администрацији јавних предузећа. У тим фирмама се процењује вишак од 50 хиљада запослених, који ће због приватизације остати без посла.

се и структура незапослених. Све веће је учешће људи који су изгубили посао, било због стечаја фирми, приватизације или добијања отказа од старих и нових послодаваца. сада се њихов удео у укупној незапослености креће до једне четвртине. Меду њима најбројније су жене³⁷⁾. Исти процеси карактеришу и друге земље у транзицији.

Таб . 3 Стопе активности, запослености и незапослености у Србији октобра 2005.

	Укупно	Мушкарци	Жене
Активност	65,2	74,3	56,7
Запослености	51,0	61,2	40,9
Незапосленост	21,8	17,6	27,8

Извор: *Анкета о радној снази, октобар 2005*, Републички завод за статистику, Београд, 2005, стр. 63.

Напомена: стопа незапослености је рачуната према методологији ИЛО

У структури свих званично незапослених лица већину чине жене. У периоду транзиције земаља Југоисточне Европе ове неједнакости су још увећане. То потврђују подаци о порасту стопа запослености и незапослености мушкараца и жена. Узме ли се у обзир дужина чекања посла онда се може рећи да Србија далеко одступа од земаља ЕУ. Тамо је уобичајено да се дугорочном незапосленошћу сматра тражење посла више од 6 месеци. Код нас је то година дана, а таквих је више од 80% пријављених службама за запошљавање. Средином 2007. године Национална служба за запошљавање регистровала је 913.000 незапослених лица. Просечна старост незапослених била је 37 година, а на посао се чекало у просеку 49 месеци. Од свих пријављених 55% тражило је посао дуже од 2 године, а исто толико било је без радног искуства. Стопа незапослености била је 21,6, што три пута више од просека Европе. Већу стопу незапослености имале су само Црна Гора, Македонија и Босна и Херцеговина. У другим земљама у транзицији најближа стопа незапослености је у Македонији. При оцени наведених података битно је имати на уму да је велики број незапослених лица, а посебно жена и то нижих квалификација, «обесхрабрене» и не тражи активно посао³⁸⁾. Многе од њих су у «сивој» економији.

37) Према званичним подацима у октобру 2005, од свих незапослених који су раније имали посао (437.544) 231.658 су биле жене. Извор, *Анкета о радној снази*, Републички завод за статистику, Београд 2005, стр. 67.

38) Тај удео у укупној незапослености се креће око 3%. Наведени подаци о незапослености у 2007. години изнео је Владимир Илић, државни секретар за запошљавање у Ми-

Незапосленост младих је општа појава и на Западу и на Истоку. У земљама у транзицији, а посебно у Србији, она је «потцењена». Наиме, почетком деведесетих година кренуо је талас спољних миграција радне снаге. Он се ни до данас није зауставио. Из земље је од 1991 до 1996. отишло 20.000 ВСС стручњака и научника. По оцени Савезног министарства за развој, науку и културу за њихово школовање утрошено је 2 милијарде долара³⁹⁾. Својим одласком они су пореметили демографску структуру становништва и изазвали промене у структури радног контингента. Међу онима који траже у земљи посао такође су у најгорем положају млади. Овде се то незапослени до 30. година живота. Због ниског привредног раста, спорог развоја приватног сектора, високих трошкова запошљавања нове радне снаге и фискалних оптерећења зарада они су принуђени да се сналазе како могу и умеју. Могућности да спрече пад у сиромаштво зависе од класног положаја породице.

Таб. 4 Стопа незапослености према ИЛО у Србији 2003. године

Старост	Укупно	Жене	Мушкарци
Укупно	14,6	15,8	13,8
15-24	44,8	49,3	42,0
25-34	23,5	26,4	21,3
35-44	13,8	14,1	13,8
45-54	9,3	10,8	8,0
55-64	6,7	4,6	7,9

Извор: *Жене и мушкарци у Србији*, Републички завод за статистику, Београд, 2005, стр 47.

Поред тога држава је донело законе којима су некада средства намењена незапосленима знатно смањена. Само «активно» тражење посла подразумева остајање на листама националне службе за запошљавање. Једна од последица јесте чињеница да један број незапослених младих уопште није пријављен тим службама. Неки од њих не могу то да учине јер су избеглице и интерно расељена лица. Има и незапослених који илегално раде у сопственим приватним радњама или код других послодаваца. У сваком случају истраживања незапослености и сиромаштва потврђују да је један слој неза-

нистарству економије. Све у: *Новости истражују*: “Прође живот на бироу”, *Вечерње новости*, 17. јун 2007, стр. 3.

39) Објављено у *Политици*, 18. марта 1998. цит. преузето из Б. Шефер: “Социјална сигурност и права по основу рада”, у зб. *Социјална политика у транзицији*, (ред. М. Милосављевић), Београд, 1998, стр. 73.

послених на ивици или у дубоком сиромаштву. Међу њима чешће се налазе жене, а посебно самохране мајке или припаднице етничких мањина

Уобичајена је појава да је стопа незапослености младих виша од незапослености уопште како у развијеним земљама ЕУ тако и у друштвима у транзицији. У оба случаја жене су у неповољнијем положају, с тим што постоје и генерацијске неједнакости у шансама налажења запослења. За друштва у транзицији битно је то да су те стопе незапослености младих неколико пута више него у ЕУ. На примеру Србије закључујемо да су, по правилу, угроженије жене скоро свих генерација

Старосна структура незапослених има своје специфичности у друштвима у транзицији. У Србији се тек од 2000. године званично повећао број незапослених са већим бројем година стажа и живота. Ово је директна последица промене економске структуре. Поред укидања «принудних одмора», а који нису само наша посебност, на којима је у једном тренутку било милион људи. На ред су дошли стечајеви, реструктурирање и продаја фирми. Ово се дешавало не само у привреди него и у јавним службама. Међу њима велики је проценат жена.⁴⁰⁾ Оне су различитих квалификација и могућности да нађу ново запослење. На једној страни су жене које су радиле у «губиташима», пропалим фирмама из области текстилне, кожарске, дрвне индустрије. Њихово чекање на нови посао или одлазак у пензију је најчешће и борба за преживљавање. На другој су званично незапослене жене из добростојећих у расподелама зарада (из јавног сектора. све и да нису материјално обезбеђене (социјални програм и накнаде од стране служби за запошљавање) оне далеко боље живе. Према подацима Синдиката финансијских организација Србије 2002. године било је запослено 12000 службеника. Слањем у стечај четири велике српске банке без посла је остало 8000, а преко 2800 је било старије од 50 година.⁴¹⁾ Њихове плате и друга примања, а сад и «отпремнине», биле су вишеструко веће него текстилних радница.

Образовна структура незапослених лица у Србији има исте карактеристике као и у другим друштвима у транзицији. Већина незапослених су средњег образовања Жене су образованије од му-

40) Према званичним подацима у октобру 2005, од свих незапослених који су раније имали посао (437.544) 231.658 су биле жене. Извор, *Анкета о радној снази*, Републички завод за статистику, Београд 2005, стр 67.

41) СФОС, «Сваки други ван синдиката», *Синдикални повереник, двоброј 3124/218/220*, 24. 02. 2004, стр. 16.

шкараца и постоји структурални несклад између понуде и потражње радних места⁴²⁾ Он је како по структури квалификација тако и по врсти занимања. Квалификациона структура незапослених у Србији је сасвим супротна структури незапослених у ЕУ. Тамо су највише незапослени НК и ПКВ радници а најлакше се запошљавају ВШ и ВСС кадрови. Уосталом, вреди подсетити да 70% БДП се ствара у сектору услуга, а да је знање најважнији фактор природног раста.

Реформа службе за запошљавање у друштву у транзицији је у току и још се не могу сагледати њени учинци. Према правцима реформисања ове службе може се запазити да су законска решења преузета из ЕУ. Служба је државна, а поред ње постоје и могућности настајања приватних агенција за запошљавање. То је нешто што не познаје ни пракса ни законска регулатива земаља ЕУ 15⁴³⁾. Можда ће оно у нашим условима имати и добре резултате, али постоји и могућност и злоупотреба ових служби. Битније од тога јесте чињеница да постоји појам «активног тражења» посла. Лице које се тако не понаша брише се са листе евиденције. То значи да може бити незапослено, али није званично регистровано и самим тим смањује званично процењену стопу незапослености.

Друга димензија промена ове службе јесте смањење средстава за новчане накнаде незапосленима. Узрок је недостатак средстава и оријентација да се поопштре критерији за стицања права за добијање ових накнада. Поред тога акценат је на активним мерама подстицања запошљавања. Овде ћемо навести најважније: преквалификација, допунско образовање, помоћ при стицају посебних вештина и знања, кредитирање незапослених који желе да оснују сопствено предузеће и др. Постоје и посебне мере усмерене на запошљавања жена, нарочито нижих квалификација, дугорочно незапослених из породица слабијег материјалног стања. У томе националној служби помажу и неке иностране службе и фондации које на тај начин дају допринос развоју тржишта рада код нас. Укратко речено, даље промене ове службе иду у правцу поопштра-

42) Националне службе за запошљавање је обавила анализу структуре незапослених према полу и стручној спреми која "...показује да је веће учешће жена са четвртим степеном и износи 63,4, затим код више стручне спреме 60 одсто и код високе такође 60 одсто, што значи да жене стекну и виши степен стручне спреме и опет у флукуацији на тржишту рада доминирају мушкарци", *Блиц*, 22. август 2007. (Н. Ерац, "Жене су образованије, али се теже запошљавају")

43) Д. Стајић је упозорила на проблем стручности лица која у приватним агенцијама процењују способности, вештине и квалификације незапослених. *Модернизација синдика-та?* Институт за политичке студије, Београд, 2006, стр. 88.

вања услова за остајање на листи званично незапослених, смањење средстава намењених пасивним мерама помоћ незапосленима а јачање активне политике подстицања запошљавања (за активне мере подстицања запошљавања одвојено је 2007. године свега 0,06% БДП). По ономе како закон дефинише ове службе су у функцији даље «флексибилизације» радног законодавства у друштву у транзицији. Раније смо навели да је интерес старих и нових послодаваца у првом плану, а незапосленима остаје да се спреме и издрже конкуренцију на тржишту рада. Наравно, међу «обесхрабrenима» највише је незапослених жена.

Незапослене жене и сиромаштво је тема која је била маргинална у реал-социјалистичким друштвима. Данас је то питање које нема смисла занемарити, јер је број незапослених жена које живе у сиромаштву или на његовој ивици далеко већи него раније. Према Стратегији за борбу против сиромаштва у Србији је 2002, било 10,2% сиромашних људи. Сиромаштво је регионално неуједначено, погађа људе различите старости и образовања, а посебно породице са децом коју издржава један родитељ. По оцени Александре Пошарац «профил сиромашних у Србији изгледао би овако: необразовани, незапослени, издржавана лица, породица са више од пет чланова, сеоска домаћинства у југоисточној и западној Србији, деца и старци»⁴⁴⁾. Реч је о апсолутном сиромаштву.

Најкраће речено, незапослене жене у Србији чине већину званично незапослених лица. Оне су образованије од мушкараца, али им то није предност у налажењу посла. Поређење стопе незапослености у дужем периоду развоја запажамо да су стопе запошљавања жена ниже од мушкараца, али су стопе незапослености жена више. Оне су, као и у претходном систему, дуже чекале на посао него њихове колеге. Раније су се могле жалити на намештене конкурсе и «везе и познанства» при запошљавању. Сада конкурса уопште нема. Незапослени су обавезни да активно траже посао. Везе и познанства нису нешто што се сматра нелегитимним. Штавише, ако сам не нађе посао појединац има мале шансе да то уместо њега учине службеници националне службе за запошљавање. Они раде за државу и послодавце, а незапослени мора да доказује да је стварно тражио посао. Брисање са евиденције је олакшано, а остајање на њој доноси далеко мање материјалне накнаде.

У посебно тешком положају су незапослени чије су фирме пропале или су нестале у стечајном поступку. Иза њих, посматра-

44) Р. Николић, «Угрожен сваки десети», *Политика* 4. јануар 2003. А7

но по условима живота за време незапослености су *инвалиди рада*. Процењује се да их у Србији има око 77 хиљада. Некада су службе за запошљавање имале посебне програме и новчану помоћ за њих. Сада су третирани, након релативно кратког периода, као социјални случајеви. Закон уопште није обавезао поменуте службе да их обучава и преквалификује. Све мање је обавезан да их препоручује послодавцима да се укључе у свет рада. Уосталом, послодавац има пуну слободу избора лица кога запошљава. Инвалиди имају мале шансе да дођу до посла, посебно када се држава уздржава од већих подстицаја, када има милион здравих, све младих и образованих незапослених лица. Не треба истицати да су жене инвалиди у нарочито тешкој ситуацији, а на то и саме указују. Оне се чешће разводе, више су изложене породичном насиљу и готово без прилике да нађу одговарајући посао.

У сасвим другачијим приликама живе млади, образовани са знањем страних језика, познавањем рачунара, новим занимањима која им представљају пут до посла у новим фирмама страних и домаћих послодаваца или који могу уз финансијску помоћ служби за запошљавање отпочну сопствени посао. Охрабрујућа је чињеница да је међу њима све више жена⁴⁵⁾. У односу на број званично и стварно незапослених лица то је тек кап у мору. Решење треба тражити на другој страни - привредном расту, страним директним инвестицијама, убрзаној приватизацији, подстицају предузетништва, промени система образовања и реформи јавних служби. То би могло да ублажи проблеме незапослености, створи материјалне предуслове за више укључивање младих образованих кадрова и жена у привредне активности и сасвим другачији вредносни систем.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Тржиште рада у друштвима у транзицији је у фази настајања. На темпо и начин његовог формирања велики утицај имају процеси глобализације, промене у научно технолошким достигнућима и занимањима, свеопшта либерализација и приватизација као и већ достигнути степен друштвено-економског развоја. Како је реч о привредама на путу од командно-планских ка тржишним битан је и утицај спољњег фактора, посебно ЕУ. За Србију се може рећи да она има и своје посебности. Оне се огледају у закаснелој транзици-

45) У Србији је 2002. године само 7% жена имало приватну својину а мање од 10% је било на руководећим местима у друштву. Види. А. Цветићанин. "Куварица може, председница не може", *Политика*, 11 јануар 2002, стр. 10.

ји, релативно касној оријентацији на приватизацију и дерегулацију (посебно радног законодавства), уз све тешкоће које су последица ратних збивања на овим просторима.

Жене представљају већину становништва, али и већину незапослених лица. Њихове радне способности су недовољно искоришћене у јавној економији. Један од ограничавајућих фактора јесте низак привредни раст, који уз раст традиционалних вредносних оријентација женама нуди повратак у породицу или бег у сиву економију. Када су запослене у доминантном сектору својине, или код приватника, *жене су слабије плаћене од мушкараца* а њихов успон на лествици друштвених положаја је системски ограничен. Изменом радног и социјалног законодавства нуде им се «флексибилни» радни односи. Они у суштини значе још већи несигурност запослења радне снаге. У «атипичним» радним односима чешће су жене него мушкарци. То их чини рањивом групом која се лако отпушта са посла, остаје без права из радног односа (годишњи одмор, ноћни рад, рад у сменама, продужени рад). Нови закон о раду дозволио је да раде и у рудницима, али је зато умањио све некадашње бенефиције у случају болести, породилског одсуства и остајања без посла. Жене су значајно угроженије од губитка посла, зараде, плаћања доприноса од њихових колега истог занимања, квалификације, година живота и рада. Њихово традиционално поље активности (подизање деце) озбиљно је погоршано. Држава нема средстава за дотадашњи ниво давања за бригу о деци, мајкама и социјално угроженим члановима породице. Промене су захватиле и здравствени систем и то у смислу мањих права а већих плаћања корисника њихових услуга. Једна од последица јесте и пораст некада искорењених болести и оних које угрожавају здравље деце и жена.

Реформа система образовања је тек почела. Већина запослених су жене. Оне су се такође прикључиле групацији оних који остају без посла. Недавно је чак 5000 просветних радника напустило посао⁴⁶⁾. Да би се укључили у европске токове прокламује се целоживотно образовање. За основно образовање се каже да је обавезно. Средње није али је и у њему отпочела приватизација. Више и високо је сасвим проглашено за ствар избора и могућности појединца. Према одредбама новог Устава Србије држава ће помагати најталентованије студенте да студирају. Осталима остаје породица и њене материјалне могућности. Ово ће сигурно утицати да се сма-

46) Б. Б. Павловић, "Одлази 5000 "прекобројних", Синдикални повереник, 26 децембар 2005, стр. 33.

ње предности девојака у похађању и завршавању високошколског образовања у односу на младиће. Тиме ће се смањити њихове шансе да дођу до бољег посла, иако се већина њих пристаје да ради послове испод нивоа свога образовања. Уосталом, ово ће појачати конкуренцију међу незапосленима и онима који већ раде у јавној и «сивој» економији.

Запослена женска радна снага је у Србији вишеструко фрагментирана. Постоје значајне разлике у односу на образовање и занимање, сектор својине, положај у процесу руковођења, могућности професионалног напредовања и усавршавања, у односу на године стажа и живота и класно/слојну припадност. Наслеђене неједнакости у примањима између мушкараца и жена се још више продубљују, више у „сивој“ него јавној економији. Овим неједнакостима придружују се оне које утичу на тржиште рада у зависности од етничке и регионалне припадности, између домицилног и досељеног становништва, запослених у домаћим и страним фирмама.

Незапослена женска радна снага Србије у значајној је мери промењена доласком жена из пропалих фирми и јавних служби (текстилне раднице, трговци, банкарски службеници и незапослени професори и стручњаци разних профила). Већину ипак чине младе жене које су због дуготрајне незапослености спречене да заснују породицу и подижу децу. Ново радно законодавство им је донело право против дискриминације приликом запослења, расподеле зарада и губитка посла. У садашњим приликама то је само закон који не поштују нови и стари послодавци. Стога су оне принуђене да пристају на лошије услове рада, на рад на одређено време, на минималне зараде, неплаћање доприноса за пензионо и социјално осигурање, на рад на црно и сл. Некима ће проћи најбоље године живота и рада а да не успеју да заснују стални радни однос. Он је само идеал коме се тежи, а који је у постојећим условима тешко достићи.

Да све није тако суморно, потврђује нам чињеница да *постоји један слој предузетница*. Оне су искористиле транзицију за формирање сопствених фирми или за напредовање у каријери до највиших менаџерских положаја. По учешћу укупној запосленој радној снази, посебно међу женама, оне су малобројне. Са собом носе један нов квалитет и пример да се и таквим условима може доста постићи. Тек дубље истраживање њихових животних и радних ка-

ријера може да укаже на личне, породичне и системске подстицаје и препреке њиховог успеха. У сваком случају успешне предузетнице су битан фактор промена и пример како се користе људски потенцијали. Наравно, њихов број и значај зависиће од основних праваца промене друштвено-економске структуре Србије. У њој су на делу како модернизацијски тако и антимодернизацијски трендови. Како смо показали жене представљају једног од досадашњих транзиционих губитника. Колики су њихови губици (или ће бити) не зависи само од њих.

Summary

In this article author elaborates the position of women on Serbian labour market. A special attention is drawn to the position of women in employment and unemployment fields, and the position of women on labour market in some others societies in transition. There are two levels of analyses. The first level is normative and deals with changes of labor and social legislative, while the second level explores real life changes.

The main thesis is: women in the society on transition are marginalizated and fragmentated. They still have to balance their household obligations with their work. New labour law and changes of medical, pension system and social security lead to non-standard women's employment and lower wages.

The first part of the paper focuses on the process of change of socio-economical structure of societies in transition. Privatization as one of the most important factors of unemployment growth. There are many dates of dropping of gross domestical product (GDP), rate of formal employment, level of life standard, on one side, and growing rate of unemployment of women, and generally social insecurity, on the second side.

The second part is devoted on problems of (un)participation women in (un)neformal labour market in Serbia and outhor societies in transition. Author writes that social system is the most important cause of unemployment and its growth in Serbian society in transition. External factors are not dominant and their influence is secondary and only shapes the structure and rate of unemployment of women. It is proved with many statistical data and results of domestic and world researches.

The third part of the paper presents general characteristics of unemployed population: gender, age and social status, time of unemployment, rate of unemployment in

general - especially for women, young generation and older workers. The most important forms of social inequality among unemployed are outlined. Old and „new“ poverty of that population are described.

At the end, sociological analysis explores various consequences of unemployment on personal, family, generational and general social level. Although in general there have been many positive changes in position of women on the labor market on the long run, especially in pre-transition period, many indicators show that it is still much worse than the position of men: the rate of economic activity and employment of women is considerably lower; the rate of unemployment is higher; women on the average wait longer for employment, the concentration of women in so-called typically women's professions is still very high.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић С (2004). “Друштвене основе и садашњи покушај модернизације” у зб. *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група.. свакодневница Србије на почетку трећег миленијума*, (прир. А. Милић), Институт за социолошке студије Филозофског факултета у Београду, Београд
- *Анкета о радној снази* (2005). Републички завод за статистику, Београд
- Арсенић Р ”Нервоза у Загребу“, *Политика* 26. 09. 2006.
- Б. А (2008). “Жене зарађују мање”, *Послови* 5. фебруар, Национална служба за запошљавање, Београд
- Воетг Т (2005). “Социјална политика-једна за све” (прев. Т. Пуховски и Ј. Матковић), *Ревиија за социјалну политику*, год. XII, бр. 3-4
- Божовић Г (1994). “Сива економија и стабилизација привреде”, *Економика*, бр. 4
- Цвејић С (2000). “Опадање друштва у процесу дуалног структурирања”, у зб. *Рачји ход. Србија у трансформацијским процесима*, (прир. М. Лазић), Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, Београд
- Цветићанин А (2002). “Куварица може, председница не може”, *Политика* 11 јануар
- Димитријевић Б (2004). “Србија између европске демократије и балканског синдрома”, *Нова српска политичка мисао*, бр 1-4, Београд
- Ђорђевић К (2007). “Сиромашно свако пето дете Србије”, *Политика* 9. фебруар
- Ђукић П (2005). “Пет година економске транзиције у Србији: учинци реформи и развој после 2000-2005”, у зб. *Пет година транзиције у*

- Србији, (ур. С. Михаиловић), Фридрих Ебарт Стифтунг, и Служба друштвеног књиговодства, Београд
- *Employment in Europe 2002: Recent Trends and Prospects*, Luxemburg, European Comission
 - *Employment and Labour Market in South Eastern Europe* (2002). Friedrich Ebart Stiftung, Beograd
 - Ерцег Н (2007). “Жене су образованије, али се теже запошљавају”, *Блиц* 22 август (www. blic. co. yu)
 - *European labour force survey 1999* (1999). Eurostat
 - *Gender in Transition* (2002), World Bank Washington D.C.
 - Јекић А (2005). “Женама мање пензије”, *Политика* 13 новембар
 - Коткина З (2005). “Невидљиве раднице: жене у неформалној економији у Русији”, (рад саопштен на међународној конференцији феминистичких економисткиња *Феминизам и увећање Европске Уније*, 21.-02. 01. 2005), Будимпеста
 - Крстић Г (1998). “Узроци и последице сиве економије у Југославији” у зб. *Социјална политика у транзицији*, (ур. М. Милосављевић), Центар за истраживање алтернатива и УГСС “Независност”, Београд
 - Крстић Г, Стојановић Б (2002). “Анализа формалног и неформалног тржишта рада у Србији”, Центар за либерално демократске студије, Београд
 - Марковић Б (1989). *Нове технологије, радничка класа и синдикати*, Радничка штампа, Београд
 - Митровић М (2004). “Од чега живи овај народ?”, *Република*, бр. 333-334, 1-31 јун
 - Лалић-Јанков Н, Боговић Н (2007). “Нема више десет најуспешнијих”, *Данас*, 4 новембар (www. danas. co. yu)
 - Лубардић С (2007). “Демографски суноврат Србије”, *Православље* 3. март
 - Немањић М (2008). “Да ли је срамота бити стар?”, *Политика* 24. мај (www. politika. co. yu)
 - Николић Р (2003). “Угрожен сваки десети”, *Политика* 4. фебруар
 - Новаковић Н (2007). *Пропадање радничке класе друге Југославије*, Институт друштвених наука и Рад, Београд
 - Новаковић Н (2008). *(Дез)интеграција радничке класе друге Југославије*, Институт друштвених наука, Београд
 - Павловић Б (2005). “Одлази 5000 “прекобројних”, *Синдикални новеник*, 26. децембар, Радничка штампа, Београд
 - Поповић О (2005). “Породите се у Шведској”, *Политика* 1. април
 - *Прилози за јавну расправу о институционалним реформама у Србији* (ед. А. Вацић), (2002), ЦЈДС, Београд
 - “Прође живот на бироу” (2007), *Вечерње новости* 17. јун
 - Првуловић Љ (2001). “Деценија економских реформи у земљама Источне Европе”, *Међународни проблеми*, год. LIII, бр 4, Београд

- Радовић М (2005). “Лидерске способности жена и њихов положај у пословном свету” *Теме*, бр. 3, Ниш
- Рафаиловић С (2006). “Од криминала до борбе за голи живот”, *Синдикални повереник* 31. октобар, Радничка штампа, Београд
- Robert M, Martin H, Wolbers J (2005). “Non-standard employment: relations and wages among school leaders in the Netherlands”, *Work, Employment and Society*, vol. 19(3)
- Рус В (1989), “Квалитет живота у Словенији”, *Годишњак социјалне политике*, бр. 1
- СФОС (2004). “Сваки други ван синдиката”, *Синдикални повереник*, 24. фебруар, Радничка штампа, Београд
- Стајић Д (2006). *Модернизација Синдиката?*, Институт за политичке студије, Београд
- *Статистички годишњак Југославије 1968*, и *Статистички годишњак Југославије 1991*, Савезни завод за статистику, Београд
- “Сваки други незапослен”, (2000), *Синдикални повереник* 30 јун, Радничка штампа, Београд
- Шефер Б (1998), “Социјална сигурност и права по основу рада”, у зб. *Социјална политика у транзицији* (ред. М. Милосављевић), Центар за истраживање алтернатива и УГСС “Независност”, Београд
- Шуковић Д (2006). *Тржиште и економске неједнакости*, Институт друштвених наука, Београд
- *Women and Transition, a Summary*, (1999). UNICEF, Regional monitoring Report, No 6, Italy
- Заборски-Чуновић К (2004). “Жене на тржишту рада”, *Крух и руже*, бр. 21
- *Жене и мушкарци у Србији* (2005), Републички завод за статистику, Београд

Nada Novakovic

WOMEN AND LABOUR MARKET IN SOCIETY IN TRANSITION

Summary

In this article author elaborates the position of women on Serbian labor market. A special attention is drawn to the position of women in employment and unemployment fields, and the position of women on labour market in some others societies in transition. Although in general there have been many positive changes in position of women on the labor market on the long run, espacially in pre-transition period, many indicators show that it is still much worse than the position of men: the rate of economic activity and employment of women is considerably lower, the rate of unemployment is higher, women on the average wait

longer for employment, the concentration of women in so-called typically women's professions is still very high.

The main thesis is approved: women in the society on transition are marginalized and fragmentated. They still have to balance their household obligations with their work. New labour law and changes of medical, pension system and social security lead to non-standard women's employment and lower wages.

Key words: women, labour market, non-standard employment, wages, transition

Овај рад је примљен 11. јануара 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 11. фебруара 2010. године.